

«Саха өрөспүүбүлүкэтин «Нам улууһа» муниципальной тэриллии,
оскуола иннинээбиүөрэхтээһин муниципальной бюджетнай «Кустук» оҕо саадын» тэрилтэтэ

Тизмэ: “Олонхо - оҕо ооньуур эйгэтигэр”

Голордо:
урдук категориялаах иитээччи
Никонова Туйаара Васильевна

2022 с.

Кирии тыл

Олоңхолоон оџонньор барахсан
Олоонноон олорон эрэ
Олоңхо номоџо оџостон
Аан Ийэ дайды айыллыбытын,
Алаџаркаан – тэтэгэркээн
Алтан араџас далбардаммытын
Дьэрэкээн ойуу курдук
Дьэргэлдьитэн түстэџинэ,
Эриэккэстик этэн – тыынан
Эџилдьитэн киирдэџинэ,
Унаар – мунаар көрбүт
Урааңхай саха барахсан
Нохтолоох тойон сүрэџэ долгуйан
«Ноо!» - диирэ эбитэ үһү...

Саха омук үйэлэргэ сүтэрбэккэ, уоһуттан түһэрбэккэ илддьэ кэлбит мэңэтэ – олоңхо. Олоңхо – киһи сирдээџи аналын туһунан иитэр, киһи кыаџын, үтүөтүн уруйдуур, уран тылга уһуйар ураты тыыннаах айымньы. Онон олоңхону сөптөөхтүк туһанан оџону киһилии сиэргэ – майгыга, айылџаџа сиэри – туому иңэриэххэ, олох олорорго мындыр өйү сайыннарыахха, үтүө идэџэ уһуйуохха сөп.

Оџо төрөөбүт тылын баһылаан, тыла – өһө сайдан бардаџына, толкуйа, өйө – санаата сааһыланарыгар ол тирэх буолар. Кини кыра сааһыттан ити хаачыстыбатын иңэринэ улаатарыгар тыл эйгэтэ баар буолуохтаах. Ол оџо өйүгэр – санаатыгар, кутугар – сүрүгэр араас сабыдыалы оңорор кыахтаах. Саха норуота, саха киһитэ былыр – былыргыттан бэйэтин санаабыт санаатын, баџарбыт баџатын уус – уран тыл көмөтүнэн ырыа – хоһоон, чабырџах, таабырын, олоңхо, остуоруйа, үһүйээн оңорон кэпсиир, ол атын дьоңџо – сэргэџэ, өбүгэттэн – өбүгэџэ бэриллэн, тупсарыллан, ситэриллэн, чочуллан биһиги сүүрбэ биирис үйэбитигэр тийэн кэллэџэ. Ол норуот тылынан уус – уран айымньыта диэн ааттанар уонна оџо өйдүүр дьоџура, тыла – өһө сайдарыгар, эгэлгэ араас мелодиялара толорууларыгар улахан суолталаах. Олоңхо – урааңхай саха үйэлэр тухары чочуйан – тупсаран аџалбыт сүдү айымньыта. Биһиэхэ, сахаларга, бытарџан тымныылаах уһун кыһыннаах, уот куйаас кылгас сайыннаах, олус кэрэ эрээри, тыйыс айылџалаах сирбитигэр – уоппутугар, аџыйах ахсааннаах да буоллар, омук быһыытынан үүнэн – сайдан кэлбиппитигэр, бу улуу айымнныбыт биир төһүү күүс буолбута саарбаџа суох. Саха киһитин үтүөџэ, кэрэџэ дьулуһуута, хайдахтаах да ыарахан түгэннэргэ олоххо, сырдыкка тардыһыыта, айыыларга итэџэйэр ураты күүһэ, дириң уонна мындыр өйө – санаата олоңхо сөџүмэр баай тылыгар – өһүгэр, умсугутуулаах сюжеттарыгар, дыктилэрдээх дьүһүлгэннэригэр көстөр.

Олонхо уонна оҕо

Ханнык базарар омук үөскээбит олорбут олозун кэпсиир, сырдатар уостан-уоска бэриллэн, аныгы ыччакка тийэн кэлбит уостубат-өспөт айымнылаах буолар. Саха омуга үөскээбит дойдутун тыынын, дьонун өйүн-санаатын, олозун дьаһазын кэрэхэлиир сүдү айымнытынан олоңхо буолар. Олоңхо тылын – өһүн иһитиннэри оҕо кыра эрдэситтэн ытытыллар. Оҕо олох кыратыгар ыалга, дьиэ-уокка, эбэ-эһэ, төрөппүт олоңхону сэнээрэн истэннэр оҕо болсомтотун тардаллар. Үһүгэр диэри саастаах кырачааннар ойууну көрөн олоңхо дойдутун, сири-уотун, айыы бухатырынын, кыһын аатын суолун, уратытын билсэллэр.

Ол курдук өйдүүрүгэр табыгастаах гына остуоруйа курдук кылгатын, ол эрэри олоңхо ойуулуур-дьүһүннүүр, олох тылларын туттан сүрүн ис хоһоонун иитээччи билиһиннэрэр, оҕо өйүгэр оңорон көрөр дьобурун сайыннарар. Олоңхону кыра сааһыттан билсэн, этигэр хааныгар иңэринэн, ылынан улааппыт оҕо:

- Өйдөөн истэр дьобура сайдар
- Олоңхо тылыгар-өһүгэр интириэһэ үһүктар.
- Төрөөбүт норуотун былыргы олозун-дьаһазын кытта билсэр
- Ыраазы толкуйдуур ыраңалыы буолар, ойуулаан-дьүһүннээн, уобарастаан көрүүтэ сайдар
- Тулалыы айылзатын, эйгэтин убаастыы, үчүгэй-куһазан өрүттэри араарар, төрөөбүт норуотунан киэн туттар буола улаатар
- Айыы сыралын иңэринэн, сахалыы сиэрдээх киһи кэрэмэһэ буолар кыахтанар.

Олоңхону кыра саастаах оџоџо билиһиннэри.

Олоңхо - саха омук духуобунаһын уһулуччулаах кѳстүүтэ, киһи аймах уопсай культуратын байытыһар күндү кылаата, норуоппут киэн туттуута. Кини норуот айар талаанын арыһар сүдү күүстээх.

Этнопедагогтар Афанасьева В.Ф., Портнягин И.С., Уткин К.Д., Волков Г.Н., Григлрьева А.А., Чехордуна Е.П. норуот ыччаты иитэр – үөрэтэр ньыматын олоңхоџо булуохха сѳбүн туһаайаллар. Психологической наука кандидата, социологической наука доктора Винокурова Ульяна Алексеевна этэр: «Биһиги өбүгэлэрбиттэн утумнаабыт атыттары умсугутар икки ураты баайдаахпыт. Ол биирэ – киэн – нэлэмэн, баччааңна диэри чөл туругун, ис кистэлэнин арыһбакка, айбардаммакка харыстаныллыбыт сири сабардаабыппыт буолар... Бу сир төрүт олохтэррхторо буоларбыт быһыытынан аан дойду сокуоннарыттан харыстанар турукка улам – улам киирэн иһиэхпит. Онуоха бэлэмнээх, чөл туруктаах, олоххо дьулуурдаах, сорунуулаах майгылаах – сигилиилээх, бодоруһар – алтыһар дьоммутугар ытыктанар таһымнаах дьон буоллаахпытна харыстанар кыахтары туһаныахпыт. Онтон оннук бодолоох буоларбытыгар диэн анаан – минээн өбүгэ кэс – кэриэс иккис бэлэбэ - олоңхо».

Төрөөбүт тыл – киһи үөрэџи – билиини кэбэџэстик ылынарыгар, өйө – санаататуругураарыгар, майгыта – сигилитэ ситэригэр, иһирэх иэйиитэ уһуктарыгар, өлбөт үйэлээџи айар – тутар дьѳбура тобулларыгар айылџаттан бэриллибит эйгэтэ буолар.

Норуот тына – дьылџата, кини киһи аймах культуратыгар киллэрэр кылаата төрөөбүт тылыгар, тылынан уус – уран айымньытыгар иңэн сылдыар. Ол иһин төрөөбүт тылын, фольклорун билэр киһи бэйэтин норуотун ытыктыыр, таптыыр, кининнэн киэн тута иитиллэр.

Саха ыччата оџо эрдэџиттэн төрөөбүт буоруттан силистэнэн – мутуктаан иитиллиннэџинэ, норуотун тылын барџа баайын, үтүө үгэстэрин чахчы – бааччы этигэр - хааныгар иңэриннэџинэ, амарах сүрэџин, мындыр өйүн, уран тарбаџын утумнаатаџына эрэ саха омук быһыытынан чэчирии сайдара саарбаџа суох.

Оџоџо норуот кутун – сүрүн иңэрэргэ фольклор айымньылары сүдү суолталаахтар. «Саха былыр төһө да суруга – бичигэ суох буоллар, бэйэтин санаатын, баџарар баџатын уус – уран, күүстээх тыл нуорматынан этэрэ. Ол курдук ырыаны – хоһоону, таабырыны – чабырџаџы, олоңхону – остуоруйаны бэрт үгүһү айбыта. Үйэттэн үйэџэ мунньуммут бараммат баай тылын, фольклорун өйгө хатаан уһун кэмңэ умнуллубакка илдэ сылдьан көлүөнэттэн көлүөнэџэ тиксэрбитэ. Олоңхо курдук сүдү айымньыны аңардас истэн өйүөр хатаан, үс түүннээх күн устата ханна да мунааран, кэлэџэйдээн көрбөккө кэпсээн, ыллаан толору норуот аайы бэриллибэтэх, киһи сѳѳөр – махтайар дьѳбура буолар. Ити дьѳбур тыл

сүдү күүһүттэн үөскээбит буолуон сөп. Дьэ, онон саха фольклорун барҕа баай тыыныгар, умсугутар улуу күүһүгэр оҕону кыра эрдэбиттэн угуйуу, уһуйуу, абылааһын биһиги иитээччилэр сүрүн сыалбыт буолар» диэн 1993 сыллааха бэчээттэммит Саха фольклорун детсад оҕолоругар билиһиннэри программатыгар ыйбыт соруктара билиһиннэ кэмнэ да син биир сытыытык турар.

Олоҕоһут – ураты дьобурдаах, айдарыылаах киһи. Кини уус – ураннык хоһуйуу, кэпсээһин, ойуулааһын искусствотын баһылаабыт, ону таһынан саха ырыатын – тойугун, дьиэрэтии, дэгэрэн кылыһахтаах, ырыаларын толорор дьобуру – барытын сатыыр, иңэриммит киһи.

Үлэбит олуга Саха республикатын үөрэбин минстерствота 1998 сылга бигэргэспит «Тосхол» национальной оҕо тэрилтэлэрин базовой программатыгар олобуран уонна норуот педагогикатынан утумнаахтык дьарыктаммыт К.С.Чиряев, И.С.Портнягик, К.Д.Уткин, Е.В.Чехордуна, А.П.Оконешникова улэлэлэригэр тирэҕирдибит.

Ол курдук былыр түөлбэ дьоно олоҕоһуттарынан биллэрэ. Биһиги Эңсиэлибит хочотугар тыл күүһүн иңэриммит, олоҕо эйгэтигэр дьону – сэргэни умсугутар олоҕоһуттар төрөөн – үөскээн ааспыттара. Кинигэттэн көрдөххө аңардас Нам улууһугар 46 олоҕоһут баара биллэр. Холобур оҕолорго билиһиннэриэххэ сөп биһиги түөлбэ биир саамай ытыктыыр, убаастыыр олоҕоһут, тойуксут биир дойдулаахпыт Владимир Павлович Жирков «Аптамабыыл аттаах Уолан эр бэрдэ». Дмитрий Иванович Кривошапкин «Кындьа маңан аттаах Күндэлэй боотур бухатыыр» олоҕотун. Көбөкөнтөн төрүттээх олоҕоһут, тойуксут, суруйааччы Ядрыхинская Проконий Проконьевич – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр» олоҕотун. Охлопков Егор Герасимович – Буоратай «Күннүк сиртэн күөх оттон сиир күөх көбөччөр элэмэс аттаах Күн Эрэлик бухатыыр» олоҕотун. Платон Алексеевич Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олоҕотун.

Кыра оҕо кулгаабынан истэн, харабынан көрөн, илиитинэн тутан – хабан көрдөбүнэ түргэнник ылынар. Ол иһин, оҕоҕо тийимтиэ буоллун диэн, ооонньуурдары, куукулалары бэйэбит төрөппүттэри кытта оңоробут.

Олоңхону үөрэтии ньымалара

Туттар ньымаларбыт:

- билсийи ньымата,
- өйдөтүү ньымата,
- үөрэтии ньымата,
- умсугутуу ньымата (интэриэи үөскэтии)
- көзүтуу ньымата, (Оңоробун ону озо үтүктэр)
- уһуйуу ньымата (күрэхтэргэ кытты)
- оонһуу ньымата (хас биирдии бөлөххө озо оонһуур, үлэлиир, сынһанар эйгэтин тэрийи)
- үлэзэ үөрүйэхтэри иити ньымата («Сайылыгы» туһаны)

Олоңхо сүрүн идиэйэтинэн озо иитиитигэр манньк ньымалары туһаныахха сөп:

Көрдөрүү. Олоңхоҕо сыһаннаах ойуу – бичик, араас оңоһук, туттар тэрил, мал – сал – барыта көрдөрүүгэ турар, онон оҕону тулалыыр эйгэ олохсуйар. Олоңхону толорон көрдөрүү сүрүннээн дьон мустар кэмигэр буолар.Көрдөрүү бэйэ культуратын билиһиннэрэр;дьону түмэр, биир сыаллыыр, майгыны – сигилини, өйү – санааны тупсарар. Дьон иңэриммит, мунһуммут билиитин олоххо туһанар.

Алтыһы. Олоңхо сүрүн өйүн – санаатын, тылын – өһүн кытта алтыһы саха ыйдарынан үлэбэ сылы быһа барар. Оҕо, ыччат, көрбүтүн, алтыспытын түмүгэр бэйэтэ тутан – хабан оңорорго үөрэнэр. Билбэттэрин олоххо холоон көрөллөр. Оҕо айылбаҕа үгүстүк сылдьан, айылбалыын алтыһар. Дьыл кэминэн көрөн олорорго үөрэнэр: аһылыга, таңаһа – саба, оонһуута, үлэтэ; тута – хапта сылдьара айылҕаны кытта сибээстэһэр.

Уһуйуу. Киһи бэйэтин айылгытын, уратытын билэ улаатарыгар кэтээн – көрүү көмөлөһөр. Үтүө да, мөкү да өттүн билэн бэйэтигэр сөптөөх түмүгү оңостор.Үчүгэй үгэстэри иңэринэргэ, ону туһанарга аналлаах үөрэх наада. Онон үлэ, өй – сана мындырын сатыыр, баһылыыр гына иитэн – үөрэтэн таһаарыы, уһуйуу суолтата улахан, ньымата элбэх, араас. Уһуйуу 4 хайысханан сайдар: өйгө – санааҕа, кэрэбэ, дьобурга – идэбэ, эти – хааны эрчийиигэ.

Такайы. Толкуйу тобуларга, дьобуру, ньыманы үөскэтэргэ такайы көдүүстээх.Сиэрдээх майгыга иити.

Сайыннары. Оҕо өйдүүр дьобурун сайыннаран,истибитин иңэриэр.өйүгэр тута, хатыыр, толкуйун сайыннаран кэтээн көрөр, чинчийэр таһымҥа тахсар; этин – синин эрчийэн, сайыннаран, олоххо бэлэмнээх буолар.

Олоңхону оонньуу нөңүө оһосо тириэрдии

Оһо оонньоон улаатар диэн сахаһа бэрт бэргэн этии баар.Ити үгүс көлүөнэ дьон кэтээн көрөн, оһозун уопутун түмүгэр үөскэппит төрүт билиитэ, норуот педагогикатын сүрүн өйдөбүллэриттэн биирдэстэрэ буолар.

Ити санааны педагогика уонна психология наукаларын эйгэтигэр биллэр – көстөр учуонайдар Л.С. Выготскай, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Н.Я.Михаленко уо.д. а. дириңник чинчийэн, үөрэтэн, ырытан эмиэ бигэргэспиттэрэ, оонньуу кыра оһо сайдыытын мэкиттэ буоларын дакаастаабыттара.

Оһо билиитин – көрүүтүн, өйүн – санаатын, тылын – өһүн, майгытын – сигилитин уонна эт – хаан өттүнэн сайдыытыгар араас хамсаныыһаах, сүүрүүлээх – көтүүлээх, дидактической оонньуулар уонна эрчиллиилэр улахан суолталаахтар.Онон билигин оонньуур уонна оонньуу кыра саастаах оһо өйө – санаата, билиитэ – көрүүтэ, тыла – өһө, уйулҕата – иэйиитэ, этэ – сиинэ сайдарыгар, дьону кытта бодоруһа – алтыһа үөрэнэригэр быһаарар суолталаах тутах дьарык буоларын ким барыта билэр.

Ол эрээриоонньуу да араастаах диэн мээнэһэ эпэттэр. Ол иһин билигин оһо оонньуур эйгэтин табан тэрийии үөрэх – иитии салаатын биир улахан соруга уонна кыһалҕата буолла.Онон оскуолаһа киириэн иннинэһи саастаах оһону иитии – үөрэтии федеральной государственной үөрэх стандартыгар оонньуу, бодоруһар уонна чинчийэр дьарыгы кытта сэргэ, оһону сайыннырар сүрүн дьарык быһыытынан киирдэ.

Оһо биир сааһыгар диэри сүрүннээн чугас дьонун кытта тапталы, истиң сыһыаны тиэрдэр иэйии, бэйэһэ бигээһин көмөтүнэн бодоруһан, бэйэтин сааһыгар сөптөөх араас биридимиэти өңүн – дьүһүнүн көрөн, тыаһын – ууһун истэн, быһыытын – таһаатын, туох аналлааһын тутан – хабан, араас дьайыыны оңорон, бэйэтэ чинчийэн тулалыыр эйгэтин кытта билсир – сайдар. Ону сэргэ эмиэ оһо уйулҕатыгар сөптөөх, ардыгар сэргэхситэр, ардыгар уоскутар дьайыыһаах муусука, оһоһо аналлаах ырыа уонна хоһоон, хамсаныыһаах эрчиллиилэр уонна оонньуулар бу кэмңэ эмиэ олус туһалаахтар. Оһо биир сааһыгар диэри ордук араас биридимиэти кытта тарбахтарын – илиилэрин бигээн – имэрийэн билсэрэ, оонньуура, тарбахтарын – илиилэрин элбэхтик хамсатара кини кэнэһиски сайдарыгар улахан суолталаахтар.

Оһо биир сааһыттан үс сааһыгар диэри сүрүннээн бэйэтэ оһорор эйгэтигэр баар, кинини тулалыыр биридимиэттэри кытта эмиэ араас дьайыыны оңорон салгыы билсир. Ол иһин норуот педагогикатыгар бу сааһыгар оһону иһпэй – туппай сааһыгар сылдьар диэн этэллэр. Бу кэмңэ оһо хомуллар – хамсыыр оонньуурдарынан оонньуурун, араас матырыһаалы,

эттиги ууну, кумафы, тиэстэни, кыраасканы, кумаафыны о.д.а. бэйэтэ билэринэн боруобалырын – тытырын- булкуйарын, ыһарын – хомуйарын сөбүлүүр. Оҕо тылланарыгар, сайдарыгар улахан дьон көмөтүнэн кэпсэтэргэ, бэйэтин саастыылаахтарын кытта оонньуурга үөрэнэргэ олус көдьүүстээх. Кырачааннар хартыына, ырыа, хоһоон, остуоруйа ис хоһоонун сыыйа – баайа өйдүүр буолан бараллар. Хамсаны уонна хамсаныылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдытыгар оруоллара улахан.

Оҕо үс сааһыттан сэтгэтигэр диэри оонньуу арааһын баһылыыр кэмэ. Бу сааһыгар кини сюжеттаах – оруоллаах, быраабылалаах о.д.а оонньуулар «оскуолаларын» толору ааһара, бэйэтин саастыылаахтарын кытта тапсан оонньуурга үөрэнэрэ, бииргэ эриллэн, тэңнэ буһан – хатан сылдьара кини сайдытыгар тугунан да солбуллубат бигэ тирэх буолар. Итини сэргэ оҕо улахан дьоннуун, оҕолордуун кэпсээн – ипсэтэн бодоруһара, тулалыыр эйгэтин кытта салгыы бэйэтэ чинчийэн – боруобалаан билсэрэ, норуот тылынан уус – уран айымньы, уус – уран литература эйгэтигэр уһуйуулар, бэйэтин көрүнэ – харана, дьонугар көмөлөһө үөрэнэрэ көдьүүстээх. Өссө бу сааһыгар оҕо уруһуйдуурга, сыһыарарга, мэһийэргэ, араас матырыйаалынан ону – манны оңороро – тутарга (конструирование), ыллыырга, үңкүлүүргэ, муусуканы өйдүүргэ, муусука үнүстүрүбүөнүгэр оонньуурга үөрэнэр. Биллэн турар, бу кэмнээмиэ хамсаны уонна хамсаныылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдытыгар оруоллара улахан.

Олоңхоҕо ыал олоҕун эйгэтэ, дьаһанар – тэринэр үөрүйэбэ, дьон бэйэ – бэйэтигэр, айылбаҕа сыһыана кэлимник көстөр. Олоңхо дьэиэ кэргэн оҕотугар сыһыан, оҕо кыабын арыыйытыгар көмөлөһөр күүһүн, кини улаатан айыы дьонун көмүскүүр аналын кыратыттан иңэрэр идеятын көрдөрөр дириң ис хоһоонноох. Ол гынан баран күннээҕи олоххо оҕо бэйэтэ оонньуур кэмигэр олоңхо киирэригэр болҕомто ситэтэ суох. Олоңхо уус – уран ураты тылын – өһүн, ырыатын – тойугун арааран истэн оҕо хомоҕойдук төрөөбүт тылынан саңарарын сайыннарыы оонньуу быһыытынан ытыллара ордук. Оонньуу араас оонньуур, мал – сал баар буоллаҕына эрэ саҕаланар, кэңиир, ис хоһооно байар, уһун кэмнэ оонньонор. Ханнык баҕар омук үөскээбит, олоҕорбут олоҕун кэпсиир, сырдатар уостан уоска бэриллэн, аныгы ыччакка тийиэн кэлбит уостубат – өспөт айымньылаах буолар. Саха омуга үөскээбит дойдутун тыһынын, дьонун өйүн – санаатын, олоҕун – дьаһабын кэрэхэлиир сүдү айымньытынан олоңхо буолар. Олоңхо суолтатын туһунан П.А.Ойуунускай: «Ырыаҕа, олоңхоҕо саамай сыаналааҕа диэн баар тылын күүһэ, дьүһүнүн күүһэ, этиитин күүһэ», - диэн этэн турар. Былыр – былыргыттан оонньуур ханнык баҕарар омук олоҕун, культуратын көрдөрөр ураты символ буолар. Сахалар сүрүн дьарыктара сүөһү иитиитэ, булт этэ. Олоңхо сүрдээх уустук силистээх – мутуктаах, оҕо өйдүүрүгэр улахан кээмэйдээх поэтической айымньы. Ол иһин олоңхону билиһиннэрэргэ оҕо сааһын уратыта хайаан да учуоттанар.

Холобур биниги ухуйааммытыгар олоңхону билиһиннэрэгэ иитээччилэр театр оонньуутун туһанабыт. Театр оонньуутун туһанан оҕо истэр, өйдүүр, ылынар, айар, оңорон көрөр, туһанар кыабын тэжинэн сайыннарыахха сөп. Оҕо оонньуу сылдьан олоңхо баай тылын, ис хоһоонун эрэ иңэриммэт, атын оҕону кытта бодоруһан, биир тыл булан, иллээх – эйэлээх, дьулуурдаах буоларга ухуйуулар, талана – дьобура арыллар.

Үөрэх федеральной государственной стандарта олоххо кириэн, үөрэтии-иитии ис хоһоонугар, тэрээһин үлэтигэр үгүс уларыһыылар бардылар. Оҕо дэгиттэр сайда улаатарыгар ордук суолталаах кэмэ оскуолаҥа кириэн иннинээзи сааһа буолар. Онон дьэиэ кэргэннэ төрөшпүттэр, оҕо тэрилтэтигэр иитээччилэр норуот педагогикатыгар тирээсирэн, билиңни сайдыылаах кэм бары кыабын аттаран, табыгастаах суолу-иһи, ньыманы таба туһанан үгүс үлэни ытталлар.

Омук сайдар тирэээ – тылынан уус – уран айымньыта. Норуот педагогикатын үгүс ньымата, саха уус-уран тыла олонхоҕо сөһөн сылдьар. Олоңхону кыра оҕо тылын сайыннараарга, сиэрдээх майгыга иитэргэ туһаныллар. Ону таһынан, эти –хааны эрчийиигэ олоңхо уус –уран тылын хамсаныынан көрдөрүү ытыллар.

Иитэр үлэ ыарахана оҕо ис айылзатынан сайдыыта уонна оҕону култуураҥа сыһыаран сайыннарыы сатаан – кыайан дьүөрэлэспэтиттэн тахсар диэн үөрэхтээхтэр быһааран тураллар. Бүгүңнү олохпут сүрүн тосхоло – оҕону төрөөбүт айылзатыгар сөп түбэһиннэрэн, алтыһыннаран, уолу-кыыһы айылзатын быһыытынан арааран, дьыл, кэм-кэрдии хаамыытынан салайтаран, ол аата оҕону төрүт үгэскэ олозуран иитии-үөрэтии, уһуйуу буолар.

Олоңхо киһи өйүн-санаатын сайыннараарга, эрчийэргэ, толкуйдуур дьобурга үөрэтэргэ быһаччы сыһыаннаах. Былыр оҕолор ийэлэрин үтүн сүмэтин кытта сэргэ олоңхо сырдык идеяларыгар, хомоҕой уус-уран тылыгар иитиллэн, бары үтүөтүн, кэрэтин иңэриммитинэн улааталлар. Ийэ тыл алыбыгар ылларбытынан киһи буолан сириэдийэн тахсаллар. Олоңхо сырдык тускула, тылын уһа, араас уус-уран айымньыларын күүһэ, фантазията – барыта киһи өйдүүр өйүн дириңэтэргэ, толкуйдуур дьобурун сайыннараарга, саныыр санаатын ырааһырдарга аналлаахтар.

Оџоџо аналлаах олоңхо оонньуурдара уонна оонньуулар.

Былыр – былыргыттан оонньуур ханнык баџарар омук олоџун, культуратын кѳрдѳрѳр ураты символ буолар. Сахалар сүрүн дьарыктара сүѳхү иитиитэ, булт этэ. Былыр кырдыџаастар мастан, талахтан, туостан туттар сэби – сэбиргэли, малы – салы оџоџо сѳп гына кыччатан оңороллоро. Уолаттарга булт тэрилэ (кыра ох саа, быһах, хайыһар уо.д.а).кѳтѳр – сүүрэр, (ат,кус) кыһыллара, кыргыттарга сүѳхү, сыахай куукула оңоһуллара. Ынах – сүѳхү оонньууру үѳхэттэн кѳстѳр курдук атаџа кѳстүбѳт судургу быһыылаах, тус – туспа ойуулаах гына талахтан кыһаллар, туостан кырыйаллар эбит.

«Сыахай»

4 – 5 саастаах оџоџо аналлаах оонньуу

Сыала:Өбүгэлэрбит оонньууларын сэргэхситии, харыстааһын, түмсүүлѳх буоларга иитии.

Туттуллар тэрил: Араас дьүһүннѳх таңас кырадаһыннара.

Оонньуу ис хоһооно: Таңас кырадаһыннарынансыахай куукула оңоруу. Бу оонньууну 3 – 6 саастаах оџо оонньуон сѳп.

«Олоңхо куукулалара»

4 – 5 саастаах оџоџо аналлаах оонньуу

Сыала:Оџолорго олоңхо сүрүн геройдарын туһунан ѳйдѳбүлү оџо ѳйүгэр санаатыгар бигѳтик хааларын ситиһии, билиһиннѳрии.

Туттуллар тэрил: олоңхо куукулалара.

Оонньуу ис хоһооно: Оонньууга 6 – 7 оџо оонньуон сѳп. Хас биирдии оџо олоңхо куукулаларын талан ылар уонна олонхону оонньоон кѳрдѳрѳллѳр.

«Тозус былаас суһуоһу ѳрүү»

4 – 5 саастаах оџоџо аналлаах оонньуу

Сыала:Кыыс оџо нарын, кэрэ сѳбэрэлѳх, ууһун суһуохтаах, кыра эрдѳзиттэн бѳйѳтин кѳрүнүѳхтѳх диэн ѳйдѳбүлү биѳрии.

Туттуллар тэрил: ѳрүллүбүт кыл - сиэл,баттах киѳргэлѳ.

Оонньуу ис хоһооно: 40 диаметрдаах тѳгүрүк, 27 устуука кылынан ѳрүллүбүт утум, уһуна 1 метр. 27 устуука кылынан ѳрүллүбүт утуму үстүүннѳн арааран баттах ѳрѳѳһүн. Сѳпкѳ арааран ѳрдѳзүнѳ тозус былаас суһуох тахсар.

«Олоңхо геройдарынан пазл»

4 – 5 саастаах оџоџо аналлаах оонньуу

- «Дьулуруйар Ньургун Боотур олоңхоттон Туйаарыма Куо»;

- «Бухатыыр ата»;

- «Үрүң Уолан»;

-«Дьырай Бѳѳѳ»;

Сыала: Болѳойон, толкуйдаан кѳрѳн оңорон таһаарыы, олоңхо геройдарын билиһиннѳрии.

Тутгуллар тэрил: олоңхо геройдарынан оңоһуллубут пазллар.

Оонньуу ис хоһооно: Олоңхо геройдарын салгыы билиһиннэри, чинэти, оңорон таһаарарын ситиһии.

«Сонор»(напольнай)

4 – 6 саастаах оҕо аналлаах оонньуу

Сыала: сизэр – майгы өттүнэн бэрээдэктээх, хомуллуулаах буолууга үөрэтии.

Тутгуллар тэрил: оонньуу хонуутун муостаҕа тэлгэтэн оонньонор. Хонуута 3x4 миэтирэ, фишкалара 20 диаметрдаах 10 штука, 40 диаметрдаах 2 штука буолар. Оҕолор олоңхо геройдара буолан оонньуулар. Эбэтэр кыччатан 1,5 x 2 миэтирэ буолар. Фишкалара 10 диаметрдаах 6 штука, 20 диаметрдаах 2 штука. Манна оҕолор бэйэлэрэ олоңхо геройдарын талан оонньуулар.

Оонньуу ис хоһооно: Ойон тахсар күннээх, охтон баранар мастаах алаҕархаан – тэтэгэркээн отрто дойдуну оңоһуллубута эбитэ үһү. Ол онно үс саха үөскээн тэнийбит, түөрт саха төрөөн үөскээбит. Садалыкы эбэҕэ урааңхай саха барахсан аҕалаатар аҕата Саха Саарын Тойон, ийэлээтэр ийэтэ Сабыйа Баай Хотун олоҕорбуттар. Кинилэр соҕотох уоллаахтар. Киниаата – күүстээх – уохтаах Күөнэ көҕөччөр аттаах Күн Дьырибинэ бухатыыр. Кинини кытта бииргэ тоҕус былаас суһуохтаах, туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо барахсан кэрэ дьүһүннээх, үтүө санаалаах буола улааппыт..

Бу бириэмэҕэ Абааһы бухатыыра Уот Уһутаакы туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куону суһуоҕуттан сулбу тардан ылан ат самыытыгар быраҕаат, хам курданан кэбистэ, суос соҕотохто аллараа дойдутугар субурус гынан хаалла. Тоҕус былаас суһуохтаах туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куону убайдаатар Убайа Күн дьырибинэ быһыы барда. Кини кэнниттэн үс бүтэйи үрдүнэн көстөр Үрүмэччи маңан аттаах Үрүн Уолан бухатыыр туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куону быһыы барар.

Айыы дьонун араҕыччылааччы Дьулуруйар Ньургун Боотур уонна абааһы биһин атамана Уот Уһутаакы күөн көрүстүлэр, күрэс былдыастылар. Ыксал буолбутугар Дьулуруйар Ньургун Боотур аҕаһын Айыы Умсуур удаҕаны, Уот Уһутаакы балтын Кыыс Кыскайдаанааны көмөҕө ыңырдылар, көрдөстүлэр – ааттастылар. Абааһы уола Уот Уһутаакы кутталыттан онно – манна куотта, туора – маары сүүрдэ.

«Сонор - остуол оонньуулары»

4 – 6 саастаах оҕо аналлаах оонньуу

- «Сүүрүк кыһыы экирэтии»;
- «Дьулуруйар Ньургун Боотур»;
- «Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр»;
- «Кулун Куллуштуур»;

Сыала: оҕо оонньууну олоңхонон кэпсээн билиһиннэри, интэриэһи тардыы.

Тутгуллар тэрил: олонхо дойдута ойуулаах дуоската, экирэтээччи икки улахан ньыкаалар – бухатырдар; алта куотааччы ньыкаалар – орто дойду олонхо геройдара.

Ооньуу ис хоһооно: Күн айыы дьонугар орто туру баран дойдуга аллараа дойду ааттаах суоллаах абааһылары буулаан сүгүн олордубакка, аңардастыы аймаабыттар, соботохтуу сордообуттар. Аллараа дойду ааттаах абааһылары: Ардыамаан Дьардыамаан – абааһы, Таас Дьаантар дара Буурай, Алып Мэңилэстэй, Тимир Чохордоон, Обот Хабыалай диэн абааһылар тахсан сыдыбыттар.

Ол аймалҕаны үөһэттэн көрөн Үрүң Айыы Тойон орто дойду дьонун аһыммыт. Күн дьонун көмүскэхэр санааттан маннык бухатырдары айан таһаарбыт: Дьырыбына Дьырылыатта диэн кыыс бухатыры. Тойон Дьүллүүт диэн уол бухатыры.

Алдырхайдаах абааһылар бухатырдары көрөт, онно – манна куоппуттар, сасыттар, уңа – хаңас сүүрбүттэр, туора – маары сырсыбыттар, куотар сири көрдөөбүттэр.

«Күн Дьирбинэ», «Дьулуруйар Ньургун Боотур» мозаика ооньуур

4 сааһыттан үөһээ саастаах оҕолорго аналлаах ооньуу

Оңоһуута: А4 кээмэйдээх пластик пвх материалга уруһуйдаммыт олонхо геройдарын таңан оңоруу.

Сыала: өбүгэлэрбит таптаан истэр олонхолорун толорор ырыаһыт туһунан билиһиннэри, оҕо оңорон көрөр дьобурун сайыннары.

Ньымата: олонхоһут уобараһын ойуулаан наардаан таһаары, олонхоһут позатын үтүктэн ырыаны, тэттик кээмэйдээх хоһоону толорого холонуу.

«Ат сүүрдүүтэ»

Бу ооньуу 3 – 4 сааһыттан саҕалаан оҕо ооньуур. Оҕо билиитин – көрүүтүн кэңэтэр, ооньуу быраабылатын тутуһан, сатаан хотуруолланарыгар, бэйэтин салайынар сатабылын сайыннарыгар көмө буолуо. Ону сэргэ ооньуу оҕо тарбахтарын кыра былчыңнарын, бэбэччэбин сайыннарар. Оттон тарбахтарын, бэбэччэхтэрэ сайдыбыт оҕо саңарар саңата чуолкай, өйгө хатыыр дьобура күүскэ сайдар.

Сыала: ооньуу өбүгэлэрбиттэн кэлбит саха биир күрэхтэһиитин кытта билиһиннэрэр. Ооньуу кэмигэр оҕо тулалыыр олоҕу кытта билсир, ат дьүһүнүн араара үөрэнэр, тылын саппаһа кэңиир, илин – кэлин түсүһүү ньымаларын билсэр.

Тутгуллар тэрил: 20 x 60 см. уһуннаах сүүрэр суол, былаах мастан кыһыллан оңоһуллубут аттар.

Быраабылата: 2 оҕо ооньуур, бириэмэтэ 1 – 2 мүнүүтэ. Ыһтар киһи аттар ааттарын, дьүһүннэрин, сүүрдээччитин ыйытар. Аттар сүүрэр суолга киирдэхтэринэ хамаанда бэриллэр. Ким маһы түргэнник эрийэн биэтэҕкэ кэлбит ол кыайар. Сүүрдэр оҕо кэннинэн хаамыа суохтаах. Илиитинэн эрэ эрийэрэ көңүллэнэр.

«Олонхо таабырыннара»

4 – 6 саастаах оџоџо аналлаах оонньуу

«Ситэри эт» оонньуу оџо билиитин – көрүүтүн кэнэтэр, болџомтолоохтук истэр, бэйэтин салайынар үөрүүэхтэрин, тылын саппаһын, толкуйун, өйгө оңорор сатабылын (сатаан тэнниир, араарар, сүрүнүн булао) сайыннарар кыахтаах.

Сыала: оџону олонхо дьоруойдарын аатын толору билэргэ үөрэтии. Бухатыырда айыы дьонун ааттарын этиллиитин өйдөтүү.

Туттуллар тэрил: олонхо дьоруойдара ойууламмыт хартыыналара.

Оонньуу барыыта: хартыыналары көрөн 1 – 2 оџо эбэтэр хас да оџо оонньуур, биирэ саҕалыыр атына түмүктүүр, таабырын курдук этэбит оџо таайар.

Холобур:

1. Үс саха барахсаны төрөтөн тэниппит, урааңхай саха барахсаны ууһаппыт.....(Саха Саарын тойон, Сабыяа Баай хотун).
2. Туналџаннаах ньуурдаах, тураџас дьоруо аттаах ... (Туйаарыма Куо)
3. Күүстээх – уохтаах күөнэ көџөччөр аттаах....(Күн Дьырибинэ бухатыыр).
4. Дьулусханнаах дьулуо маңан халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт дьулусхан субуйа сүүрүк Дьураа хара аттаах (Дьулуруйар Ньургун Боотур).
5. Аџыс былаас суһуохтаах..... (Айталыын Куо).
6. Үс үүт күрүүнү үрдүнэн көстөр Үрүмэччи маңан аттаах (Үрүң Уолан)

«Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» остуоруйанан остуол оонньуута

4 – 6 саастаах оџоџо аналлаах оонньуу

Сыала: «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин остуоруйатын» оонньоон көрдөрөр дьөбурдарын сайыннарыы. Оџо холкутук кэпсиирин ситиһии. Ситимнээх саңаны сайыннарыы.

Туттуллар тэрилэ: фанераттан остуоруйа персонажтара: балазан, сардаана сибэкки, Бэйбэрикээн эмээхсин, кыыс оџо, уол оџо, биэс ынах, абааһы кыһа.

Оонньуу барыыта: Иитээччи остуоруйа кэпсиир. Ол кэннэ оџолор бэйэлэрэ оонньоон көрдөрүүхтээхтэр.

Панно «Олонхо дойдутун хомуй» фетр

Сыала: Паннону хомуйан оџо өйүгэр онорор дьайыыларын, ол эбэтэр сүрүнүн булар, тэнниир, араарар үөрүүэхтэрин сайыннарарга көмө буолуо. Ону тэнэ оџо өйгө тутар дьөбурун, тылын уонна илиитин былчыннара сайдарын, билиитин – көрүүтүн кэнэтэрин хааччыйыы.

Туттуллар тэрил: 1x1,5 миэтэрэлээх хонуу панно. Фетртан оноһуллубут олонхо геройдара, кыыллара – көтөрдөрө, ураһалар, сэргэ, күөллэрэ, маһа – ото....

Оонньуу сайыннарар кыаҕа: оҕо оонньоон сатаан былаанныыр, хонтуруолланар, бэйэтин салайынар сатабылларын эрчийэр. Оҕо толкуйун, өйүгэр онорор дьайыыларын уонна тылын – өһүн таһымын сайыннарарга улахан көмө буолар.

“Пааратыл бул”

4 саастарыттан үөһээ саастаах оҕоҕо аналлаах.

Сыала: Оҕо толкуйдуур дьобурун сайыннарыы, болѳомтолоох буоларын ситиһии.

Туттуллар тэрил: ПВХ материалтан 10x10 диаметрдаах төгүрүктэн быһыллыбыт 19 устуука олонхо геройдара.

Оонньуу барыта: Оонньууга 2 оҕо утарыта олон оонньуулар. 10x10 диаметрдаах төгүрүктэн быһыллыбыт олонхо геройдарын умса ууран буккуйан баран бастакы оонньооччу бири талан ылан көрөн тэнниир тэн буолбут буоллаҕына туора ууран таһаарар, өскөтүн тэн буолбатах буоллаҕына төптөрү ууран буккуйар иккис оҕо салгыы оонньуур, арай бинг түбэстэҕинэ иккистээн түһэр быраабы ылар, инник курдукоонньуу салгыы баран иһэр. Бу оонньуу оҕо болѳомтолоох буоларын сайыннарар.

“Туйаарыма Куону быһаа” олонхо ыллыктарынан остуол оонньууга

“Сүүрүк кыһы эккирэт” сонор

4 саастарыттан үөһээ саастаах оҕоҕо аналлаах. Бу оонньуу икки өрүттээх

Сыала: Оҕо толкуйдуур дьобурун сайыннарыы, болѳомтолоох буолуу.

Туттуллар тэрил: 30x40 сантиметр иэннээх ПВХ матырыйаалтан оноһуллубут хонуу, олонхо бухатыырдар, Туйаарыма Куо, кубик

Оонньуу барыта: Оонньууга 4 – 5 оҕо оонньоон сөп. Бастакы оҕо кубигы быраҕар хас харах түбэспитинэн хаамар өскөтүн ыйытыкка түбэстэҕинэ эппиэттир сатаан толкуйдаан эппиэттээтэҕинэ стрелка ханна ыйылыбытынан онно тийэн турар уонна салгыы хаамар арай кыайан эппиэттээбэтэҕинэ стрелка ханна ыйылыбытынан төннөн онно баран турар. Оонньууга хайа бухатыыр сөпкө эппиэттээн урут тийэн быһаабыт ол кыайар. Оонньуу ити курдук салгыы баран иһэр. Ыйытык боппуруостара:

1. Олонхону ким толорор?
2. Олонхо үс дойдутун ааттаа?
3. Үс саха барахсаны төрөтөн тэниппит, урааҥхай саха барахсаны уһаппыт.....(Саха Саарын тойон, Сабыйа Баай хотун).
4. Туналѳаннаах ньуурдаах, тураѳас дьоруо аттаах ... (Туйаарыма Куо)
5. Күүстээх – уохтаах күөнэ көѳөччөр аттаах.... (Күн Дьырибинэ бухатыыр).
6. Дьулусханнаах дьулуо маңан халлаан дьураатыгар тура төрөөбүт дьулусхан субуйа сүүрүк Дьураа хара аттаах (Дьулуруйар Ньургун Боотур).
7. Аѳыс былаас суһуохтаах..... (Айталыын Куо).
8. Үс үүт күрүөнү үрдүнэн көстөр Үрүмэччи маңан аттаах (Үрүң Уолан).

Түмүк

Биһиги норуоппут тылын-өһүн кылаан чыпчаала-олоңхо. Олоңхо олох бары көстүүтүн ойуулаан-дьүһүннээн хоһуйар. Ол да иһин былыр өбүгэлэрбит алаастарынан тарзанан олорор эрэри, мустан олоңхолууллара, таабырынныыллара. Олоңхо ити курдук, уостан уоска, киһиттэн киһиэхэ бэриллэн, күн бүгүңүгэ диэри кылыһахтанан иһиллэр. Саха олоңхото сүтэ, симэлийэ сыһан баран, сап сазаттан салзанан, ситим сазаттан силбэнэн, аан дойдуга аатыран, киһи аймах айымныытын кылаан чыпчаала диэн истинник, иһирэхтик ааттанна. Бу сүдү духуобунай баайбытын аныгы ыччат-дьон харыстыыр, араңаччылыыр, санаттан саңа көлүөнэлэргэ тиэрдэр улахан эбээһинэстээхпит.

Саха омук өркөн өйүн, талба талаанын үрдүк өрөгөйө, кылаан чыпчаала олоңхо киһи аймах уһулуччулаах айымныытынан ааттанан, бүтүн норуот олоҕор – дьаһаҕар дьайар, сайдыы саңа кэрдиис кэмигэр таһаарар кыабын таба туһаныы, иитэр – үөрэтэр үлэбэ сонун хайысхалары киллэри, үлэ утумнаахтык ытылларыгар сөптөөх услуобуйаны тэринии. Ол иһин, олоңхону оҕо чэпчэкитик ылынарыгар оонньуу ныматын туһаныы көдьүүстээх буолсу диэн түмүккэ кэлиим. Ол курдук, оҕо оонньуу технологиятын туһанан олоңхону билиһиннэриини саҕалаатахха оҕо түргэнник өйдүөн, ылыныан, интэриэһэ үрдүөн сөп; ис хоһоонун, оонньуу быраабылатын үөрэттэххэ, оҕо майгы – сигили өтгүнэн тупсуон сөп.

Олоңхо киэн киэлитигэр, ураты кэрэтигэр киирбит дьон ойдоро-санаалара, мындыр толкуйдара, айар, чинчийэр кыахтара арыллан, бар дьону кэрэхсэтэр суруйуулары, чинчийиилэри, айар куус ураты кыабын кордороллор. Олоңхо оонньууларыгар утуо, сырдык, кэрэ хаһан бабарар кыайыылаах буолара оҕо уйулбатыгар утуо, кэрэ, кибили майгы уйа туттарыгар тиэрдэр. Оҕону олоңхонон иитиигэ – уорэтиигэ интэриэһиргэтэр араас ныманы киллэрэн тутуннахха, обугэлэрбит илдьэ кэлбит утуе угэстэрин уорэтэргэ, торообут норуотун кутун-сурун инэрэргэ ордук табыгастаах буолуо этэ.

Ону бигэтик өйдөөммүт ис сүрэхтэн ылынан бу уустук, эһпиэтинэстээх үлэбэ бигэтик ылсыахха, оҕону сайыннарыахха, билиилээх-көрүүлээх, олоңхо кэрэ эйгэтигэр умсугутан, уһуйан, сэнээрдэн киллэриэххэ, сайыннарыахха. Биһиги уһуйаан Арылы Кустук республикатааҕы сетевой проекка киирэммит билиибит-көрүүбүт ханаан, опыт атастаһан, оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕо олоңхо кэрэ, алыптаах эйгэтигэр киллэрэн өссө да киэн хабааннаах үлэни ытыахпыт диэн бигэ эрэллээхпит.

Бу түмүгэр, оҕо маннык сатабыллар уонна үөрүйэхтэр сайдаллар: бэрэдэктээх уонна түмсүүлээх буолар; көрөн ылынар дьоһура үрдүүр; өйгө хатыыр дьоһура сайдар; оҕо билэр – көрөр баҕата элбиир; оҕо билиитэ кэңиир; сатаан саңара үөрэнэр; тылын саппааһа байар, толкуйдуур, ырытар дьоһура улаатар.

Тутгуллубут литература:

1. Васильев Г.И. «На исторических традициях народов Республики Саха Якутия». Якутск 2000г.
2. Васильева С.С. Эрчимэн Бэргэн. Саха Фольклора – Дьокуускай, 1999.
3. Захарова Л.В. Оҕо уонна олонхо - Дьокуускай: Бичик, 2013.
4. Илларионов В.В. Олонхо алыптаах эйгэтэ - Дьокуускай: Бичик, 2006.
5. Каратаев И.И. Оҕону чуолкайдык санарарга уерэтии уонна грамотаҕа уерэнэргэ бэлэмнээбин. – Дьокуускай.
6. Каратаев В.Д. Модун Эр Соҕотох – Дьокуускай: Октаэдр, 2001.
7. Оготовев П.В. Элэс Боотур – Дьокуускай, 2002.
8. Ойуунускай П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур – Дьокуускай, 1993.
9. Поликарпова Е.М. Олонхо педагогиката - Дьокуускай: Бичик, 2009.
10. Попова А. Олонхо киэн киэлитэ. Дьокуускай, 1995.
11. Саха фольклора. Хрестоматия. Олонхо – Дьокуускай, 1996.
12. Софронова А.Д.«Оҕо уонна олонхо» – Дьокуускай: Бичик, 2009.
13. Уткин К.Д. Саха сазаттан – Дьокуускай, 2000.
14. Федоров Г.М., Федорова З.П. Улуу куйаар уонна сир – Дьокуускай: Бичик, 2006.
15. Филиппова Н.И. Олонхону оскуолаҕа уерэтии - Дьокуускай, 2001.
16. Чехордуна Е.П. Мин дойдум-олонхо дойдута - Дьокуускай: Бичик, 2006.
17. Чехордуна Е.П., Иванова Е.П. Олонхо эйгэтэ – Дьокуускай: Бичик, 2005.
18. Чиряев К.С. Олох педагогиката – Дьокуускай, 1998.